

DE LA MEDIEVAL LA MODERN

O ALTERNATIVĂ LA PERIODIZAREA TRADIȚIONALĂ: EPOCA MODERNĂ TIMPURIE

BOGDAN MURGESCU*

I. Tipuri de periodizări istorice

Una dintre operațiunile la care istoricii recurg frecvent și deseori aproape instinctiv este împărțirea mentală a proceselor istorice pe segmente cronologice. Această operațiune de periodizare este absolut necesară, deoarece amploarea și complexitatea istoriei împiedică o cunoaștere instantanee a întregii evoluții istorice, și obligă la o etapizare și eșalonare atât a procesului cognitiv, cât și a expunerii cunoștințelor istorice.

După cum atrăgea atenția istoricul polonez Witold Kula, atunci când istoricii trec la diviziunea pe segmente temporale a unor evoluții istorice, ei pot opta fie pentru o periodizare convențională, fie pentru o periodizare „realistă”¹. Printr-o periodizare convențională se înțelege o împărțire pe epoci și sub-perioade al cărei principal criteriu este consensul stabilit între specialiști, sau măcar practica dominantă printre istorici, indiferent dacă aceasta este întemeiată sau nu pe caracteristici fundamentale ale realității istorice studiate. Prin periodizare „realistă” – eu aș prefera în locul termenului „realistă” expresia periodizare „substanțialistă” – se înțelege că epocile sau sub-perioadele în care este împărțită istoria au o „substanță” proprie, adică sunt definite printr-o serie de trăsături specifice, care le dau identitate și unitate în interior și le deosebesc în mod net de celelalte epoci sau sub-perioade istorice.

Desigur, atât convenționalismul categoric cât și „realismul” („substanțialismul”) integral sunt poziții extreme, de neacceptat pentru istorici. De exemplu, „substanțialismul” pune accentul pe deosebirea netă dintre diversele epoci și sub-perioade istorice; or, cele mai multe studii istorice evidențiază elementele de continuitate dintre diferitele epoci istorice, și refuză ideea schimbărilor bruște la nivelul trăsăturilor fundamentale ale organizării sociale. În cazul concret al trecerii de la evul mediu la epoca modernă, această idee este exprimată prin refuzul de a accepta că până la momentul X lumea a avut o organizare de tip medieval, și apoi din momentul X+1 a trecut la o organizare de tip modern, radical deosebită de cea medievală. Sau, și mai brutal spus, este imposibil de acceptat că un individ, fie el Erasmus din Rotterdam, Descartes

* Profesor la Facultatea de Istorie, Universitatea din București.

sau James Watt, a trăit medieval până la o anumită dată, să zicem până într-o duminică, iar în ziua următoare s-a trezit „modern”. Pe de altă parte, convenționalismul pur este și el cu neputință de realizat, deoarece în practică nu s-a întâmplat ca aceeași convenție cu privire la conținutul și limitele exacte ale epocilor și sub-perioadelor istorice să fie împărtășită de totalitatea istoricilor; or, atunci când în mediile științifice circulă variante diverse de periodizare, competitorii tind firesc să-și susțină opțiunile prin argumente „substanțialiste”. Având în vedere cele de mai sus, majoritatea istoricilor tind să opteze în problema periodizărilor pentru un convenționalism moderat, fiind totodată conștienți de relativitatea tuturor periodizărilor și de faptul că acestea servesc mai mult în a orienta investigațiile actuale ale istoricilor decât în a demarca în mod net fragmente ale realității istorice.

II. Opinii și controverse referitoare la începutul epocii moderne

Deși cuvântul „modern” este atestat încă din epistolele papei Gelasius din anii 494-495, iar derivatul său „modernitate” din secolul al XI-lea, înțelesul acestor termeni a variat mult de-a lungul istoriei². Aceasta înseamnă că printre istorici (și printre specialiștii celorlalte discipline socio-umane) nu s-a realizat un consens ferm cu privire la definirea modernității. Două înțelesuri par totuși să fi prevalat în discuțiile referitoare la modernitate.

Unul dintre acestea, frecvent folosit în limbajul curent, consideră că „modern” înseamnă „actualizat”, „adus la zi”; potrivit acestei concepții, conținutul modernității se schimbă permanent, iar ceea ce a fost ieri modern poate fi depășit astăzi.

Cel de-al doilea înțeles pornește de la ideea că modernitatea a reprezentat o etapă majoră (un stadiu) în evoluția istorică a omenirii. Potrivit acestei concepții, modernitatea are un conținut fix, imuabil; chiar dacă între partizanii acestei concepții apar uneori dezacorduri cu privire la caracteristicile considerate definitorii pentru modernitate, ei sunt de obicei de acord cu privire la faptul că modernitatea s-a conturat în contextul trecerii de la lumea medievală, rurală și covârșitor agrară, la o lume urbanizată, bazată pe schimbul de mărfuri și pe dezvoltarea industriei și a serviciilor³.

Acest al doilea înțeles al modernității este prevalent în discuțiile istoricilor. De altfel, ideea unei „epoci moderne” cu un loc precis în schemele de periodizare a istoriei umane s-a impus de multă vreme în istoriografie. De regulă, împărțirea istoriei în istorie antică, medievală și modernă este asociată cu numele istoricului german Christopher Keller (latinizat Cellarius), care la sfârșitul secolului al XVII-lea a publicat o istorie a lumii în 3 părți, *Historia antiqua* (1685), *Historia medii aevi* (1688) și *Historia nova* (1696). Chiar dacă ulterior această schemă în 3 epoci a fost extinsă prin adăugirea unei așa-numite „epoci contemporane” (definită variabil de diverșii istorici) și prin

distingerea unei „pre-istorii” anterioare antichității propriu-zise, în aproape toate schemele de periodizare istorică elaborate în ultimele trei secole „evul mediu” și „epoca modernă” au fost considerate etape fundamentale și imediat succesive în devenirea omenirii.

Există deci un consens printre istorici că „epoca modernă” urmează „evului mediu”. Consensul lipsește însă atunci când se pune problema stabilirii momentului (sau a perioadei) când se produce tranziția, ca și în legătură cu conținutul concret al acestei tranziții. În această privință părerile istoricilor diferă în funcție de concepția lor generală despre factorii considerați esențiali în organizarea societății, iar discuțiile și dezbaterile capătă repede o componentă „substanțialistă”, fiecare opinent încercând să pledeze pentru rolul hotărâtor al factorilor privilegiați de el în analiza istorică. Nu vom intra acum într-o discuție detaliată cu privire la factorii considerați definitorii pentru diferitele epoci istorice, în acest caz pentru evul mediu și pentru epoca modernă, de diverșii istorici și specialiști ai altor discipline socio-umane. Ne vom mulțumi doar să inventariem câteva din opțiunile exprimate de-a lungul timpului cu privire la hotarul dintre evul mediu și epoca modernă, evidențiind totodată unele dintre premisele teoretice ale acestor propuneri de periodizare.

Christopher Keller considera că evul mediu se sfârșește odată cu cucerirea Constantinopolului de către turcii otomani (1453), iar epoca nouă (modernă) începe odată cu declanșarea Reformei de către Luther (1517); această ultimă opțiune era cu atât mai firească, cu cât Keller era profesor la Universitatea din Halle, veritabil bastion al luteranismului la sfârșitul secolului al XVII-lea. În felul acesta el postula – mai mult implicit decât explicit – existența unei epoci de tranziție de circa o jumătate de secol⁴. Totuși, opțiunea referitoare la periodizare nu era argumentată în mod deosebit la Keller – de altfel, acesta nici nu resimțea o nevoie specială în acest sens, deoarece problema nu era încă obiectul unor controverse istoriografice – iar evenimentele selectate de el pentru a marca sfârșitul evului mediu și începuturile epocii moderne erau prea „provinciale” pentru a fi unanim acceptate. Astfel, căderea Constantinopolului stârnise poate unele emoții în secolul al XV-lea, dar imaginea generală a Bizanțului în secolul al XVIII-lea era prea proastă pentru ca prăbușirea sa să fie acceptată ca marcând sfârșitul uneia dintre marile epoci din istoria omenirii. Cu atât mai mult, ceea ce putea fi acceptabil în mediul luteran de la Halle – începutul epocii moderne prin acțiunea lui Luther – era inacceptabil în mediile catolice, anglicane, calvine și/sau ortodoxe.

Datele propuse de Keller se refereau la evenimente majore cu implicații politice (și religioase). Alți istorici au propus alte evenimente politice majore pentru a marca trecerea de la evul mediu la epoca modernă. Amintim dintre aceste propuneri pe cele referitoare la anul 1492 (descoperirea Americii de

către Columb), 1494 (începutul războaielor italiene, considerat în secolul al XIX-lea de către Leopold von Ranke a marca destrămarea medievalei *res publica christiana* și începutul formării sistemului modern al statelor europene) și chiar 1519 (alegerea ca împărat a lui Carol Quintul)⁵.

Delimitarea prin evenimente politice nu a fost însă unanim acceptată de istorici. Dimpotrivă chiar, mulți istorici mai vechi sau mai noi au evidențiat că evenimente politice aparent spectaculoase au influențat doar într-o mică măsură viața efectivă a oamenilor. De aceea, au existat și tendințe de a defini epocile istorice prin caracteristici ținând de structurile profunde ale organizării societății, ceea ce însemna că trecerea de la o epocă la alta trebuie legată de transformarea acestor structuri. Aceste structuri considerate definitorii pentru lumea medievală și respectiv cea modernă au fost căutate îndeosebi în domeniile culturii și ale organizării economico-sociale.

De altfel, ideea de a lega „epoca nouă” de revitalizarea culturii este extrem de veche. Încă umaniștii italieni, cei care au lansat ideea împărțirii istoriei în trei epoci (antică, medievală și modernă), au considerat că elementul definitoriu pentru aceste epoci este dezvoltarea culturală. Pentru Boccaccio, cel care a resuscitat literatura antică este Dante⁶. Din perspectiva lui Lorenzo Ghiberti, care scrie a sfârșitul secolului al XIV-lea, cel care „a creat o artă nouă” este Giotto⁷. Astfel, din punctul de vedere al umaniștilor italieni, începuturile Renașterii (și implicit cele ale epocii moderne) ar fi de plasat în perioada creației lui Giotto și Dante, adică la începutul secolului al XIV-lea.

Pentru istorici scriind mai recent, Renașterea și umanismul în ansamblul lor sunt mișcările culturale care fac trecerea de la lumea medievală la cea modernă, iar evenimentul decisiv în planul transformării culturii ar fi inventarea tiparului cu litere mobile de către Gutenberg (prima realizare majoră folosind noua tehnică, *Biblia cu 42 de rânduri*, este finalizată în 1456). Acum câteva decenii, Gordon McLuhan aprecia că trecerea la folosirea tiparului a deschis o nouă „galaxie” în istoria omenirii, cuprinzând nu numai epoca modernă, ci și cea mai mare parte al lumii contemporane⁸. Iar istoricul german Johannes Burkhardt considera și el relativ recent (în 1990) că tiparul, prin „efectele sale comunicativ-multiplicatoare și cognitiv-acumulative” reprezintă „cel mai puternic argument al cezurii”⁹ dintre evul mediu și cel modern.

O altă direcție majoră în periodizarea istoriei a pornit de la ideea primatului formelor de organizare economico-socială. Această direcție este de obicei asociată cu marxismul, dar nu a fost apanajul strict al marxismului, fiind împărtășită și de numeroși istorici nemarxiști.

În concepția marxistă, epocile istorice majore au la bază anumite formațiuni economico-sociale (orânduirii sociale)¹⁰, definite în mod esențial prin modul de producție specific fiecăreia, care determină în mare măsură și configurația suprastructurii politice și culturale a fiecărei asemenea formațiuni

economico-sociale. În această concepție pe care, potrivit discuției noastre inițiale cu privire la principiile de periodizare, trebuie s-o calificăm drept radical, „substanțialistă”, evul mediu este definit prin feudalism, iar epoca modernă prin capitalism. Ca atare, trecerea de la evul mediu la epoca modernă ar trebui să coincidă cu trecerea de la feudalism la capitalism¹¹.

Aici a intervenit însă o inconsecvență majoră. Astfel, istoricii sovietici (și după ei majoritatea istoricilor din țările socialiste) s-au oprit la revoluția burgheză din Anglia ca marcând începutul epocii moderne, iar manualele au reținut anul 1642 ca dată de început pentru epoca modernă. Iată câteva argumente aduse în sprijinul acestei opțiuni: „Din motive de ordin metodic-didactic, fixarea datei inițiale a istoriei moderne nu poate oscila între limite atât de largi [secolele XVI-XVIII, invocate anterior ca fiind perioada în care se impun relațiile capitaliste de producție - BM]. Trebuie aleasă acea revoluție burgheză care, pe lângă rolul ei important în viața unei țări sau a alteia, a avut și o influență pe plan mondial, contribuind în ansamblu la victoria capitalismului asupra feudalismului. Revoluția burgheză din Anglia, dintre anii 1640-1660 este evenimentul care a exercitat, pe plan mondial, o influență profundă în sensul subminării și doborârii regimurilor feudale, a înclinării balanței forțelor de partea burgheziei, a orînduirii capitaliste. Revoluția din Anglia a fost prima revoluție burgheză de anvergură europeană”¹². Trecem peste inexactitatea referitoare la anvergura europeană (și mondială) a revoluției engleze; după cum este bine știut, impactul continental al revoluției burgheze din Anglia, ca și cel al revoluției burgheze din Țările de Jos din ultima treime a secolului al XVI-lea, a fost redus, abia în cazul revoluției franceze începute în 1789 putându-se vorbi de consecințe revoluționare la scara celei mai mari părți a Europei. Alegerea revoluției din Anglia se explică poate prin ideea că Anglia este țara în care s-a dezvoltat capitalismul în forma lui clasică (de altfel, în *Capitalul* Marx acordă Angliei o atenție cu totul specială); totuși, în secolul al XVII-lea Anglia era mai puțin dezvoltată din punct de vedere capitalist decât Olanda (Provinciile Unite), iar capitalismul englez a datorat foarte mult importurilor instituționale și intrărilor de capital din Olanda. Inconsecvența în raport cu nucleul teoriei marxiste nu se limitează la privilegierea nejustificată a revoluției burgheze din Anglia în raport cu cele din Țările de Jos sau din Franța. Revoluția burgheză din Anglia a fost prin excelență un fenomen de natură politico-militară, deci ținând de suprastructură, în timp ce teoria marxistă consideră că decisive sunt mutațiile produse la nivelul bazei economico-sociale, adică la nivelul modului de producție (compus din forțele de producție și din relațiile de producție); cum în timpul revoluției burgheze din Anglia nu au fost adoptate nici un fel de măsuri de natură să genereze mutații semnificative în plan economico-social, din punct de vedere riguros marxist revoluția burgheză din Anglia nu poate marca trecerea de la feudalism la capitalism, și deci nici începutul epocii moderne.

Totodată, nu este nici întâmplător și nici inocent faptul că istoricii din țările socialismului real au ales ca dată decisivă anul 1642 (începutul războiului civil) în dauna anului 1640 (începutul fazei politice a revoluției burgheze din Anglia); preferința pentru fazele violente ale confruntărilor politice (să nu uităm că și trecerea de la capitalism la socialism era realizată printr-o revoluție violentă, cea din octombrie 1917) este în acest sens în acord cu o viziune asupra istoriei care lipsea trecutul de nuanțe și complexități, îl pune sub semnul opozițiilor radicale, soluționabile numai prin lupte de clasă fără menajamente.

Dincolo de aceasta, istoricii de inspirație marxistă nici nu ar fi avut nevoie să caute începutul epocii moderne în Anglia secolului al XVII-lea. Chiar dacă Marx nu fixează o dată clară pentru trecerea la capitalism, totuși opțiunea lui pentru secolul al XVI-lea ca moment de afirmare a modului de producție capitalist este suficient de clară pentru a nu îngădui controverse: „Cu toate că primele elemente ale producției capitaliste se întâlnesc sporadic în unele orașe de pe țărmul Mediteranei încă din secolul al XIV-lea și al XV-lea, începutul erei capitaliste datează abia din secolul al XVI-lea”¹³.

În istoriografia românească, opțiunea marxistă pentru secolul al XVI-lea ca început al epocii moderne a fost susținută de către Andrei Oțetea¹⁴ și îndeosebi de către Vasile Cristian, care a adăugat însă argumentelor referitoare la afirmarea relațiilor de producție capitaliste (impunerea proprietății de tip capitalist asupra pământului, rolul crescând al forței de muncă libere juridic, dezvoltarea producției manufacturiere, a schimburilor comerciale și a operațiunilor financiare de tip capitalist) și argumente legate de impunerea statelor naționale moderne, succesul Reformei religioase, modernizarea culturii și unificarea lumii ca urmare a marilor descoperiri geografice¹⁵.

Și în istoriografia occidentală de inspirație marxistă, dincolo de unele încercări nu lipsite de interes de a identifica o criză generală de sistem în secolul al XVII-lea¹⁶, trecerea la capitalism a fost datată de regulă în secolul al XVI-lea, ceea ce înseamnă că tot atunci trebuie plasat și începutul epocii moderne. Deosebit de energic în susținerea acestei opțiuni este Immanuel Wallerstein, care a argumentat în mai multe rânduri faptul că economia-univers capitalistă și sistemul mondial modern se constituie în „lungul secol XVI”, adică într-o perioadă cuprinsă grosso-modo între 1450 și 1620/1640¹⁷. Această idee a lui Immanuel Wallerstein a fost contrazisă de pe poziții non-marxiste de către Fernand Braudel, care, deși a fost de acord cu cea mai mare parte a analizei lui Wallerstein cu privire la modul de funcționare a sistemului capitalist, a argumentat că originile capitalismului sunt mult mai vechi, și că secolul al XVI-lea nu marchează din acest punct de vedere un moment de ruptură în istoria lumii¹⁸. În ceea ce mă privește, am argumentat în altă parte că în această dispută opinia lui Braudel se susține mai bine, și că secolul al XVI-lea nu reprezintă instaurarea sistemului capitalist nici la nivelul Europei, și nici la nivel mondial¹⁹.

III. Anii 1500-1800 ca perioadă distinctă între evul mediu și epoca modernă

Dacă renunțăm la ideea marxistă că esența epocii moderne este dată de modul de producție capitalist, atunci faptul că secolul al XVI-lea nu reprezintă începutul capitalismului nu înseamnă neapărat că el nu poate marca începutul unei noi epoci istorice. De altfel, opinia că istoria omenirii cunoaște o mutație profundă către 1500 a fost susținută de către Voltaire încă de la mijlocul secolului al XVIII-lea: „Aș vrea să se înceapă un studiu serios al istoriei din timpul când aceasta devine cu adevărat interesantă pentru noi: mi se pare că aceasta este pe la sfârșitul secolului al XV-lea. Tiparul care este inventat în acea vreme o face mai puțin nesigură. Europa își schimbă fața; turcii în expansiune izgonesc literele și artele frumoase (*les Belles-Lettres*) de la Constantinopol; ele înfloresc în Italia; ele se stabilesc în Franța; ele vor șlefui Anglia, Germania și Nordul. O nouă religie separă jumătate din Europa de obediența față de papă. Un nou sistem politic se statornicește. Cu ajutorul busolei se face ocolul Africii; și se neguțătorește cu China mai ușor decât de la Paris la Madrid. America este descoperită; este subjucată o lume nouă, iar a noastră este schimbată cu totul... Iată istoria care trebuie cunoscută de toată lumea. Banii cu care noi ne procurăm hrana, mobilele, nevoile, noile plăceri, totul ne amintește în fiecare zi că America și Marile Indii, și în consecință toate părțile întregii lumi, sunt reunite de două secole și jumătate prin strădania părinților noștri”²⁰. Această opinie, dincolo de unele inexactități sau naivități factuale (de exemplu, comerțul cu China nu era chiar atât de simplu), impresionează încă și astăzi prin vigoarea argumentației multifactoriale. Istoricii mai noi care susțin ideea unei mutații majore în preajma anului 1500 leagă de regulă această mutație de consecințele descoperirii Americii în 1492 prin expediția condusă de Cristofor Columb. Desigur, au existat și argumentații contrare, dintre care cea mai interesantă este probabil cea a lui Bartolomé și Lucille Bennassar, care susțin că 1492 reprezintă o „falsă ruptură”, și că abia anii ’1520 marchează „instaurarea timpurilor noi”, prin revoluția geografică (circumnavigația lumii), prin diviziunea creștinătății apusene, prin atingerea limitelor expansiunii otomane în Europa centrală, prin catastrofa demografică a populațiilor aborigene din America și prin începutul traficului transatlantic cu sclavi negri, prin instaurarea unor legături economice semnificative între Europa și Lumea Nouă²¹. Dincolo însă de discuțiile referitoare la datarea fină a diverselor mutații²², este evident faptul că perioada din jurul anului 1500 reprezintă o răscruce în istoria lumii, măcar prin faptul că atunci încep să se stabilească legături substanțiale și durabile între părți ale lumii anterior separate.

Dacă mutația majoră din jurul anului 1500 este acceptată de marea majoritate a istoricilor care se ocupă de această perioadă, în schimb îndoilei tot

mai serioase se manifestă în legătură cu omogenitatea unei „epoci moderne” lungi, care ar dura de pe la 1500 până la primul război mondial. Astfel, pare tot mai clar faptul că există deosebiri majore între lumea deja industrial-mecanică a secolului al XIX-lea și lumea secolelor XVI-XVIII. Convingerea că în preajma anului 1800 au avut loc, mai întâi în Occident și ulterior în restul lumii, schimbări fundamentale în evoluția omenirii este deosebit de puternică atât printre istorici, cât și printre economiști, sociologi și specialiști ai altor discipline socio-umane. Aceste schimbări sunt legate îndeosebi de impactul revoluției industriale, care a mărit considerabil capacitatea oamenilor de a domina natura²³, și de cel al revoluțiilor burgheze, care au condus la modificarea regulilor de funcționare a regimurilor politice în sensul lărgirii drepturilor de participare activă a cetățenilor la decizia politică. Schimbările nu s-au limitat însă la sfera economicului și politicului, ci au afectat toate domeniile vieții oamenilor²⁴. Ele au fost deosebit de puternice în planul vieții biologice a oamenilor, demografii remarcând faptul că în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea a început în Occident „tranziția demografică”, proces de trecere de la „vechiul regim demografic” (caracterizat de o natalitate mare, o mortalitate mare și „în salturi”, și o speranță medie de viață relativ redusă) la un „nou regim demografic” (caracterizat prin prelungirea considerabilă a duratei vieții datorită progreselor medicinei, scăderea drastică a mortalității, scăderea ceva mai târzie, dar încă și mai puternică a natalității)²⁵. De asemenea, trebuie remarcate și implicațiile majore presupuse de schimbarea habitatului unei mari părți a oamenilor din așezări rurale de relativ mici dimensiuni în mari aglomerări urbane. Transformări majore s-au produs și în ceea ce privește structurile sociale, ca și în plan cultural (să amintim aici generalizarea învățământului școlar și progresele decisive ale alfabetizării). Deși unii dintre istorici, preocupați de evidențierea continuităților la nivelul duratei lungi, argumentează că mutația din preajma anului 1800 nu a reprezentat nici ea o ruptură completă în istoria omenirii, și că de exemplu mecanismele de funcționare a capitalismului rămân în esența lor aceleași ca și înainte de 1800²⁶, totuși nici ei și nici altcineva nu poate nega în mod serios faptul că la cumpăna secolelor XVIII-XIX se declanșează transformări de mare amploare în aproape toate domeniile vieții umane.

Printre istorici s-a conturat astfel un consens relativ asupra faptului că în preajma anilor 1500 și 1800 au avut loc la scara lumii transformări istorice mai importante decât cele realizate în alte momente istorice, să zicem în preajma anilor 1400, 1600, 1640 sau 1700. Ca atare, perioada dintre anii 1500-1800 este tot mai mult considerată în ansamblul său ca o epocă istorică distinctă, relativ omogenă și unitară în interiorul său, și totodată deosebită atât față de evul mediu propriu-zis, cât și față de secolul al XIX-lea (epoca modernă

propriu-zisă). Prin convenție, această perioadă tinde să fie numită **epoca modernă timpurie**²⁷.

Înainte de a discuta trăsăturile atribuite acestei perioade trebuie să clarificăm un aspect. Epoca modernă timpurie nu a fost o simplă perioadă de tranziție între evul mediu și epoca modernă. O perioadă de tranziție de 3 secole este prea lungă pentru a fi acceptată; în plus, o perioadă de tranziție ar presupune accelerarea ritmului schimbărilor comparativ cu perioadele învecinate, or nimic nu ne îngăduie să apreciem că schimbările modernizatoare au fost de exemplu mai rapide în secolul al XVIII-lea decât după 1800.

Prin urmare, epoca modernă timpurie este de definit drept o epocă distinctă atât în raport cu evul mediu, cât și în raport cu epoca modernă. Trăsăturile sale au fost astfel sintetizate de istoricul german Rudolf Vierhaus: „– persistența unui peisaj dominat de agricultură și de viața rurală, cu unele regiuni meșteșugărești și cu o lentă îndesire a rețelei de orașe și căi de comunicație; - un mod de viață determinat de hrana limitată, recolte ratate, epidemii și războaie; - dominația socială a proprietății funciare, dominația politică a nobilimii, ascensiunea economică a unor părți ale burgheziei urbane și ascensiunea profesională a elitelor burgheze funcționale; - afirmarea suveranității statale față de exterior și a monopolului exercitării violenței în interior în cazul statelor monarhice, care însă, chiar și atunci când reușesc să limiteze puterea politică a stărilor privilegiate, îngăduie păstrarea drepturilor speciale și a instituțiilor regionale și de stări, menținând astfel armătura societății privilegiilor de stări; - raportul dintre orientarea spirituală și cea lumească este determinat de biserica de stat, formarea confesiunilor și a sectelor, tensiunea dintre disciplina ecleziastică și pioșenia populară, monopolul educațional al bisericii, critica științifică și mișcările de reformă din interiorul bisericii; – expansiunea transoceanică a puterilor europene, geneza comerțului mondial și a unor conflicte militare globale, formarea diplomației internaționale, a unui drept codificat al popoarelor și a unui practicat *ius publicum europaeum*; - înflorirea științei moderne, a criticii filosofice, istorice și literare, și a teoriilor rațiunii de stat; - crescândă alfabetizare și apariția spațiului public de comunicare”²⁸. Desigur, se poate discuta mult pe marginea setului de trăsături definitorii propus de Rudolf Vierhaus; dincolo însă de eventualele amendamente punctuale, este de reținut faptul că epoca 1500-1800 se deosebește astfel substanțial atât de evul mediu, cât și de epoca modernă propriu-zisă. Și, după cum au eșuat încercările de a susține că secolele XVI-XVIII se desfășoară sub semnul unei modernități deplin conturate, tot așa și încercările unui Jacques Le Goff de a include această perioadă într-un lung ev mediu²⁹ au rămas fără vreun ecou semnificativ.

IV. Aplicativitatea la istoria României

Și în cazul istoriei românești au existat o mare diversitate de păreri cu privire la data la care se încheie evul mediu și începe epoca modernă. Dintre variante vom aminti aici opiniile lui A. D. Xenopol, care începea epoca modernă cu anii 1633-1634 (începutul domniilor lui Matei Basarab și Vasile Lupu)³⁰ sau ale autorilor tratatului de istorie a României din anii '1960³¹, care au reținut revoluția de la 1848 ca început al epocii moderne în România. Către 1970 s-a conturat însă opinia dominantă că istoria modernă a poporului român începe cu revoluția din 1821 condusă de Tudor Vladimirescu, opinie care a fost inclusă și în documentele oficiale ale regimului cEAUȘIST³². Separat de aceasta, s-au mai exprimat și alte opinii, care tindeau să coboare data de început al epocii moderne fie în secolul al XVIII-lea, fie chiar în anul 1600, momentul Unirii Țărilor Române sub conducerea lui Mihai Viteazul. Am argumentat în altă parte faptul că Unirea din 1600 nu a fost dictată de considerente naționale, a avut un efect de antrenare destul de limitat asupra contemporanilor evenimentului și – spre deosebire de amintirea luptei antiotomane conduse de el – nici nu a influențat cu adevărat gândirea politică românească din secolele XVII-XVIII³³; este deci complet abuziv să se considere că acest eveniment, care a căpătat însemnătate istorică abia în ideologia națională a secolelor XIX-XX, poate marca trecerea la o nouă epocă în istoria românească.

Pe de altă parte însă, oricine studiază istoria românească poate lesne constata faptul că în secolul al XVI-lea au avut loc în societatea românească prefaceri considerabile³⁴: intensificarea circulației monetare și monetarizarea crescândă a societății, creșterea impozitelor către stat, decăderea țărănimii libere și sporirea ponderii țărănimii aservite, sporirea exporturilor, reorganizarea aparatului de stat, progresul culturii scrise în limba română ș.a. Cele mai multe dintre aceste prefaceri sunt consecințe ale instaurării ferme a dominației otomane asupra Țărilor Române, dar în destule cazuri se poate observa și o dinamică proprie. Dincolo de deosebirile care apar între diferitele fenomene și procese enumerate mai sus, este lesne observabil faptul că structurile economico-sociale, politice și chiar culturale statomnite în secolul al XVI-lea se mențin în trăsăturile lor esențiale până în prima parte a secolului al XIX-lea, adică în toată perioada cât s-a menținut dominația otomană asupra Țărilor Române³⁵.

Dacă mutația majoră survenită în istoria românească în secolul al XVI-lea a fost conștientizată doar treptat de istorici, în schimb există încă de multă vreme un consens legat de semnificația transformărilor din secolul al XIX-lea, transformări subsumate modernizării prin conectarea la fluxul de valori generat de Occident³⁶.

Având în vedere consensul care s-a clădit treptat cu privire la mutațiile majore din secolele al XVI-lea și al XIX-lea, nu mai era decât un pas până la a considera că secolele XVI-XVIII formează și în istoria românească o perioadă

distinctă atât în raport cu perioada de dinainte de 1500 cât și în raport cu epoca modernă propriu-zisă de după 1800 (1830). Această idee a fost formulată cu claritate încă din anii 1980 de către Răzvan Theodorescu³⁷, și numai lipsa de apetit pentru discuții teoretice și metodologice într-un deceniu agitat de patimi politice a amânat însușirea acestei sugestii de periodizare și de către alți istorici după 1990. Totuși, dacă citim cu atenție sinteza istorică realizată în anii 1990 de către profesorul Ștefan Ștefănescu, putem constata același refuz de a încadra perioada dintre sfârșitul secolului al XVI-lea și sfârșitul secolului al XVIII-lea epocii medievale sau epocii moderne; influențat de cartea lui Henri Hauser despre modernitatea secolului al XVI-lea, și insistând totodată pe mutațiile profunde de la sfârșitul secolului al XVIII-lea, Ștefan Ștefănescu, deși nu folosește explicit termenul de epocă modernă timpurie, propune implicit o perioadă intermediară între evul mediu și epoca modernă propriu-zisă³⁸.

Avantajele adoptării unei asemenea periodizări sunt substanțiale. Pe lângă adecvarea în raport cu conținutul real al trecutului istoric, istoricii români ar fi scutiți și de dizarmoniile evidente care făceau ca evul mediu să se sfârșească pe plan universal pe la 1500 sau 1600, iar în cazul românesc doar după 1800. Desigur, faptul că acum am avea o epocă propriu-zis medievală până la 1500, o epocă modernă timpurie³⁹ grosso-modo de la 1500 la 1800, și o epocă modernă propriu-zisă în secolul al XIX-lea nu trebuie să ascundă faptul că au existat și o serie de decalaje de dezvoltare între spațiul românesc și zonele mai dezvoltate ale lumii europene; afirmarea existenței unei epoci moderne timpurii, comune istoriei românești și celei universale, poate ajuta la de-dramatizarea deosebirilor, cu atât mai mult cu cât și pe plan european, în ciuda multelor progrese ale modernității, satul și agricultura au prevalat până la 1800.

NOTE

1. Witold Kula, *Problemi e metodi di storia economica*, Milano, 1972, p.133-134.

2. Hans Ulrich Gumbrecht, *Modern, Modernität, Modern*, în *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. Herausgegeben von Otto Brunner, Werner Conze, Reinhart Koselleck. Bd.4, Mi-Pre, Stuttgart, p.93-131.

3. Pentru această problematică a se consulta îndeosebi lucrarea de referință a lui Hans-Ulrich Wehler, *Modernisierungstheorie und Geschichte*, Göttingen, 1975, și volumul colectiv *Modernity. An Introduction to Modern Societies*. Edited by Stuart Hall, David Held, Don Hubert, and Kenneth Thompson. Cambridge-Oxford, 1996.

4. A se vedea comentariile lui Ilja Mieck, *Die Frühe Neuzeit. Definitionsprobleme, Methodendiskussion, Forschungstendenzen*, în Nada Boskovska Leimgruber (hrsg.), *Die frühe*

Neuzeit in der Geschichtswissenschaft: Forschungstendenzen und Forschungserträge, Paderborn, 1997, p.19.

5. *Ibidem*.

6. Giovanni Boccaccio, *Viața lui Dante*, București, 1965.

7. Text reeditat în Bogdan Murgescu (coord.), *Istoria lumii în texte. De la începuturi până în zilele noastre*, București, 1999, p.136.

8. Gordon McLuhan, *Galaxia Gutenberg. Omul și era tiparului*, București, 1975.

9. Citat apud Ilja Miecz, *op.cit.*, p.19.

10. Jerzy Topolski, *Metodologia istoriei*, București, 1987, p.408.

11. Pentru dezbaterile marxiste pe această temă, extrem de interesante în Occident în primele decade postbelice, a se vedea contribuțiile republicate în volumul *The Transition from Feudalism to Capitalism*, London, 1978.

12. Dumitru Almaș, Constantin Velichi, Alexandru Vianu, Camil Mureșan, D. Rosenzweig, I. I. Kovacs, *Manual de istorie universală modernă (1642-1918). Vol.I: 1642-1848. Partea I (1642-1794)*, București, p.5-6.

13. Karl Marx, *Capitalul. Critica economiei politice*, în Karl Marx, Friedrich Engels, *Opere*, vol.23, p.721.

14. *Xle Congres International des Sciences Historiques, Stockholm, 21-28 aout 1960. Actes du Congres*, Uppsala, 1962, ă.57-58; de menționat că luarea de poziție a lui Andrei Oțetea s-a produs în condițiile când istoricul sovietic E. M. Jukov prezentase ca raport oficial un material susținând opțiunea sovietică pentru anul 1642 și provocase reacții extrem de critice din partea reprezentanților istoriografiei din țările occidentale.

15. Vasile Cristian, *Considerații privind începutul epocii moderne în istoria universală*, „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie A.D.Xenopol”, XV, 1978, p.403-414.

16. Eric Hobsbawm, *The crisis of the seventeenth century*, „Past and Present”, XVI, 1954, republicat în Trevor Aston (ed.), *Crisis in Europe, 1560-1660*, London, 1965, p.5-58; a se vedea și studiile reunite în Geoffrey Parker, Lesley Smith (eds.), *The General Crisis of the Seventeenth Century*, London, 1978.

17. Immanuel Wallerstein, *The Capitalist World-Economy*, Cambridge-Paris, 1979, îndeosebi p.13-26 și 138-151; idem, *Sistemul mondial modern. Agricultură capitalistă și originile economiei mondiale europene în secolul al XVI-lea*, vol.1-2, București, 1992.

18. Fernand Braudel, *Timpul lumii*, vol.I, București, 1989, îndeosebi p.16-18 și 60. De asemenea, observațiile făcute cu ocazia colocviului de la Chateaufallon din 1985, în *Une leçon d'histoire de Fernand Braudel*, Paris, 1986, p.87-157.

19. Bogdan Murgescu, Florin Bonciu, *Considerații asupra abordării mondiale a proceselor istorico-economice*, „Anuarul Institutului de Istorie A. D. Xenopol”, XXX, 1993, p.523-547.

20. Citat apud Bartolomé Bennassar, Lucille Bennassar, *1492. Un monde nouveau?*, Paris, 1991, p.229.

21. *Ibidem*, p.230-258.

22. Există astfel în istoriografiile occidentale din ultimele două decenii o tendință de a considera că anumite elemente ale modernității s-au impus încă dinainte de 1500. De exemplu, se consideră că statul modern, bazat pe fiscalitate, pe un aparat militar și birocratic salarizat, și pe

norme cu un caracter general, se conturează în Occident încă de pe la 1300 (a se vedea îndeosebi Jean-Philippe Genet (ed.), *Génese de l'état moderne. Bilans et perspectives*, Paris, 1990).

23. David S. Landes, *The Unbound Prometheus: Technological Change and Industrial Development in Western Europe from 1750*, Cambridge, 1969; Walt W. Rostow, *The Stages of Economic Growth*, Cambridge, 1971.

24. Daniel Chirot, *Societăți în schimbare*, București, 1996, îndeosebi p.143-150 (cu atenție însă la erorile generate de o traducere absolut catastrofală).

25. Lucrarea de referință este cea a lui Jean-Claude Chesnais, *The Demographic Transition. Stages, Patterns, and Economic Implications. A Longitudinal Study of Sixty-Seven Countries Covering the Period 1720-1984*, Oxford, 1992. A se vedea în limba română și Vladimir Trebici, Ion Ghinoiu, *Demografie și etnografie*, București, 1986, îndeosebi p.36-41.

26. De exemplu Fernand Braudel, *op.cit.*, vol.2, p.220-357, sau Immanuel Wallerstein, *The Modern World-System III. The Second Era of Great Expansion of the Capitalist World-Economy, 1730-1840s*, San Diego, 1989, p.3-53.

27. Din englezul „early modern era”, sinonim cu germanul „Frühe Neuzeit”. De menționat faptul că istoriografia franceză a folosit încă din secolul trecut o periodizare similară, care grupa laolaltă secolele XVI-XVIII și le separa prin momentul 1789 de perioada ulterioară; totuși, terminologia franceză, care rezerva pentru perioada de dinainte de 1789 termenul „epoca modernă” și considera că „epoca contemporană” începe de la 1789, are puține șanse de a fi acceptată pe plan mondial, fiind eclipsată de terminologia de inspirație anglo-saxonă.

28. Rudolf Vierhaus, *Vom Nutzen und Nachteil des Begriffs „Frühe Neuzeit”. Fragen und Thesen*, în Rudolf Vierhaus (hrsg.), *Frühe Neuzeit – frühe Moderne? Forschungen zur Vielschichtigkeit von Übergangsprozessen*, Göttingen, 1992, p.24-25.

29. Jacques Le Goff, *Pentru un alt ev mediu*, vol.I, București, 1986, p.41.

30. A. D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană*, ed. a IV-a, vol.III, București, 1988, p.531; a se vedea și comentariile critice din postfața lui Nicolae Stoicescu la *ibidem*, vol.IV, București, 1993, p.495-499.

31. *Istoria României*, vol.III, București, 1964, p.591.

32. *Programul Partidului Comunist Român de făurire a societății socialiste multilateral dezvoltate și înaintare a României spre comunism*, București, 1975, p.15.

33. Bogdan Murgescu, *Istorie românească - istorie universală (600-1800)*, ed. a II-a, București, 1999, p.158-164; idem, *Etnii și stări în raport cu acțiunea lui Mihai Viteazul în Transilvania*, „Revista de istorie militară”, 2000, nr.2, p.25-29.

34. Bogdan Murgescu, *Circulația monetară în Țările Române în secolul al XVI-lea*, București, 1996; idem, *Istorie românească...*, îndeosebi p.45-46, 69-71, 75-77, 83-92, 146-186.

35. Firește, cazul Transilvaniei este mai complicat, întrucât la sfârșitul secolului al XVII-lea aceasta a trecut sub stăpânirea habsburgică. Am arătat însă cu un alt prilej că, așa după cum și în vremea principatului Transilvania oscilase între atracția pentru Europa centrală și cea pentru sud-est, nici după 1699 legăturile cu Moldova, Țara Românească și lumea otomană nu se diminuează (Bogdan Murgescu, *Istorie românească...*, p.67-68 și 186).

36. A se vedea mai recent Bogdan Murgescu (ed.), *Romania and Europe. Modernisation as Temptation, Modernisation as Threat*, București, 2000.

37. Răzvan Theodorescu, *Civilizația românilor între medieval și modern. Orizontul imaginii (1550-1800)*, vol. I, București, 1987, îndeosebi p5-35.

38. Ștefan Ștefănescu, *Istoria medie a României. Partea a II-a. Principatele Române – Secolele XIV-XVI*, București, 1992; idem, *Istoria românilor. De la Mihai Viteazul la Constantin Brâncoveanu*, București, 1996; idem, *Istoria românilor în secolul al XVIII-lea. Între tradiție și modernitate*, București, 1999, îndeosebi p.6-7, 86-90, 139-142.

39 Într-un studiu publicat tot în acest număr al revistei „Studii și articole de istorie”, doamna Lucia Popa propune termenul de „premodernitate” pentru a desemna epoca dintre 1500 și 1800. În ceea ce mă privește am preferat termenul de epocă modernă timpurie pentru a realiza o racordare terminologică la istoriografiile anglo-saxone și germană. Până la urmă terminologia este o problemă de convenție, iar convențiile sunt cu atât mai eficiente cu cât sunt adoptate de un număr mai mare de participanți la actul de comunicare. Dincolo însă de preferințele terminologice diferite, argumentarea doamnei Lucia Popa este convergentă cu cea realizată de mine mai sus, și pe această bază putem spera să realizăm și în istoriografia românească un nou consens referitor la periodizare.